

Att skaffa sig kompetens

Lärarinnor och föreståndarinnor i flickskolor i 1800-talets Sverige och Finland

Hur skaffade sig kvinnor professionell kompetens innan de fick tillträde till högskolor eller annan högre utbildning? Den sociologiska diskussionen om professionalisering härstammar från 1960- och 1970-talets angloamerikanska akademiska värld och känns nu präglad av sin tid och omgivning. Denna sociologiska diskurs var byggd på kriterier som före senare hälften av 1800-talet var relevanta enbart för män, fast enligt dessa specifika sociologiska kriterier skulle inte ens forna tiders högst yrkeskunniga hantverksmästare eller framgångsrika bankir-handelsmän ha kvalificerat sig som *professionals*.¹

Esa Konttinen's avhandling om professioners uppkomst i det finska samhället (1991) kan i dag läsas som ett inlägg i denna sociologiska diskurs. Med tyngdpunkt på 1800-talet diskuterar Konttinen mera ingående fyra professioner: läkare, jurist, ingenjör och läroverkslärare. Detta val bidrar till att han medvetet utelämnar genus. Han konstaterar att kvinnor ur ståndspersonsklassen visserligen hade sin plats i vad han kallar ståndspersonsprofessionerna (*säätyläisprofessiot*) som lärarinnor i flickskolor och folkskolor, men att analysera "de patriarkaliska förhållandena" skulle ha medfört mycket extra arbete. Han inlemmar kvinnor i analysen först då de får tillträde till universitetsstudier.²

1. Se till exempel Terence J. Johnson, *Professions and Power* (London 1972); Magali Sarfatti Larson, *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis* (Berkeley & Los Angeles & London 1979); Gerald L. Geison (ed.) *Professions and the French state, 1700–1900* (Philadelphia 1984); Michael Burrage & Rolf Torstendahl (eds), *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions* (London 1990).
2. Esa Konttinen, *Perinteisesti moderniin. Professioniden yhteiskunnallinen synty Suomessa* (Tampere 1991), s. 30–31. Se även Ilkka Liikanen, 'Professionerna, samhället och staten', *Historisk Tidskrift för Finland (HTF)* 77 (1992:2), s. 296–304.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Skulle man begränsa sig till det som enligt den sociologiska traditionen var utmärkande för *professionals*, skulle knappast någon kvinna före mitten av 1800-talet kvalificera sig, inte ens Cajsa Warg.³ Ändå har det sena 1900-talets sociologiska perspektiv dominerat diskussionen till den grad att historiker som forskat i professionalisering bland kvinnor gärna granskar tiden efter mitten av 1800-talet.⁴ Söker man efter kriterier för professionalitet som skulle vara relevanta för kvinnor under tidigare perioder, måste man byta perspektiv och tänja på begreppet *professionell*.⁵ Historiker kunde med fördel omdefiniera begreppet *professionell* så att också män och kvinnor som levde innan universitetsutbildningen blev mera allmän för män och tillgänglig för kvinnor, kunde definieras som *professionals*. Diskussionen nedan kan ses som ett sådant försök.

I den här uppsatsen söker jag tidiga tecken på professionalitet bland kvinnor med flickundervisning som yrke i 1800-talets Finland och Sverige. Jag har i ett annat sammanhang föreslagit att vi när det gäller kvinnor kunde utgå från samtida kriterier. Enligt dem evaluerades kvinnor som undervisade döttrar från medelklass- och överklassfamiljer efter resultat och i praktiken påvisad kompetens, inte efter sin formella kompetens. Dessa kvinnor såg sig själva och betraktades även av andra som professionella. Eftersom någon lämplig formell utbildning sällan var tillgänglig för kvinnor, hade de flesta kvinnor skaffat sig sina professionella kompetenser genom intensiva självstudier och arbetserfaren-

-
3. Utöver det att hennes kokkonst blev vida berömd och att hennes kokbok *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimmer* (1755) översattes till tyska (1772) och estniska (1781), var hon den första icke-adliga kvinnan som fick en farkost i flottan kallad efter sig. Se Lars Otto Berg, 'Gref Wachtmeister och Cajsa Warg, Göta Rike och Alnösund, Lejonet och Kramsfågel. Om svenska örlogsfartygsnamn efter 1680', *Forum navale. Skrifter utgivna av Sjöhistoriska Samfundet* 49 (1993), s. 20–38.
 4. Till exempel Christina Florin, *Kampen om katedern: Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*, Umeå Studies in the Humanities 82 (Umeå 1987); Christina Florin & Ulla Johansson, "Där de härliga lagrarna gro...". *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914* (Stockholm 1993), s. 181–203; Christine Ruane, *Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914* (Pittsburgh & London 1994).
 5. För denna diskussion, se Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, 'Women and professional ambitions in Northern Europe, c. 1650–1850', Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London & New York 2017 [2018]), s. 1–23.

het.⁶ Nedan tillämpar jag motsvarande kriterier: professionalitet bedöms efter resultat och faktisk kompetens snarare än formella kompetenser.

I Sverige och Finland, såväl som i övriga Västeuropa, härstammade det tidiga 1800-talets former av undervisning av herrskapsflickor från den franska upplysningen, men under 1800-talets lopp blev tyska förebilder rådande för nya typer av flickskolor i båda länderna. Ändå kom flickutbildningen att utvecklas något olika i Sverige och Finland. Mot slutet av 1800-talet var den franska traditionen så gott som försvunnen i Finland: i städerna hade flickskolor av läroverkstyp konkurrerat ut flickpensioner och endast på herrgårdar på landsbygden fanns det ännu hemlärarinnor. I Sverige fortsatte däremot en del överklassfamiljer med hemundervisning och flickpensioner för sina döttrar. Vad innebar den här förändringen för kvinnor som livnärde sig på att undervisa döttrar från medelklass- och överklassfamiljer?

Jag inleder med en resumé av den franska respektive den tyska traditionen när det gäller flickundervisning och lärarinnor för flickor. Därefter diskuterar jag lärarinnekompetens inom flickundervisningen i 1800-talets Sverige och Finland. Trots att först franska och sedan tyska förebilder låg bakom flickundervisningen i båda länderna, var det av betydelse att idéer och praxis i regel importerades på olika sätt: till 1800-talets Sverige direkt från Centraleuropa, till Finland via Sankt Petersburg och de ryska Östersjöprovinserna. Varför den franska traditionen med flickpensioner försvann från Finland men inte från Sverige är en fråga för sig. Avslutningsvis reflekterar jag över kvinnors strategier under en period då ståndssamhället trängdes undan av marknadskrafterna.

*Den franska traditionen och den tyska*⁷

Enligt franska historiker var ursulinerna de första i Frankrike med att i början av 1600-talet tillsammans med adelsdamer och präster grunda pensionsskolor för döttrar till ståndspersoner (*jeunes filles de condition*)

-
6. Marjatta Rahikainen, 'Shaping middle-class and upper-class girls. Women as teachers of daughters of good families in the Baltic Sea world, c. 1780–1850', Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen och Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London & New York 2017 [2018]), s. 245–263.
 7. Detta stycke är en bearbetning av ett längre stycke i Rahikainen, 'Shaping middle-class and upper-class girls'.

som skulle lära sig dygder, goda seder och intagande uppträdande. Vid sidan av religiösa flickpensioner grundades i anslutning till skolor för pojkar ofta en skolklass för flickor, med kvinnliga lärare. Enstaka initiativ togs också för att erbjuda kvinnor en möjlighet att utbilda sig till lärarinnor. Det första privata lärarinneseminarieret i Frankrike kom till år 1672 och det andra seklet därpå. Före revolutionen hade så gott som alla städer flickpensioner drivna av nunnor eller som låg i anslutning till kvinnokloster. På 1770-talet sköttes undervisningen vid bättre flickpensioner av kvalificerade lekmannalärare, och nunnor ansågs då duga bara till medhjälpare.⁸ Den katolska kyrkans minskade roll i undervisningen blev sedermera ett bestående resultat av revolutionen, vilket öppnade nya möjligheter för lekmannakvinnor inom flickundervisningen.⁹ Detta innebar ändå inte att marknaden för *pensionnats* för flickor skulle ha försvunnit – högborgerliga kretsar i Frankrike hade ju redan under *ancien régime* tagit efter aristokratins livsstil.¹⁰

Den mest ryktbara av alla stora franska flickpensioner var Saint-Cyr, ett internat för 250 döttrar från adelsfamiljer, grundat år 1686 av Ludvig XIV och Madame de Maintenon. Under hela den tid som flickor och unga damer levde i Saint-Cyr, vilket kunde bli nära tio år, träffade de i princip inte alls sina föräldrar. Institutet var inte från början religiöst, och de 40 damer som skötte undervisningen var inte nunnor utan lekmän. Först efter att jansenister och jesuiter beskyllt Madame de Maintenon för att utbildningen i Saint-Cyr var för världslig, blev institutet en elitklosterskola med ordenssystrar som lärarinnor.¹¹

-
8. Ursulinesystrars främsta uppgift enligt ordens grundare var flickuppfostran. Jean de Viguerie, *L'institution des enfants. L'éducation en France XVIe-XVIIe siècle* (Paris 1978), s. 62–64, 128–140; Michel Fiévet, *L'invention de l'école des filles: des Amazones de Dieu aux VIIIe et IXe siècles* (Paris 2006), s. 31–38, 61–69.
 9. Rebecca Rogers, 'Professional Opportunities for Middle-Class Women in Paris. Lay Schoolmistresses from 1820–1880', Marjatta Hietala & Lars Nilsson (eds), *Women in Towns. The Social Position of Urban Women in Historical Context* (Helsinki & Stockholm 1999), s. 110–124; Linda L. Clarck, *The Rise of Professional Women in France. Gender and Public Administration Since 1830* (Cambridge UK 2000); Christina de Bellaigue, *Educating Women. Schooling and Identity in England and France, 1800–1867* (Oxford 2007), s. 24–39.
 10. Béatrix le Wita, *Ni vue, ni connue. Approche ethnographique de la culture bourgeoisie*. (Paris 1988). Se även Jackie Bennet & Rosemary Forgan, *Convent Girls* (London 2004), s. 3–28.
 11. de Viguerie, *L'institution des enfants*, s. 137–140.

Saint-Cyr fick många efterföljare i Frankrike – och nära 80 år senare några till i Sankt Petersburg.

Kejsarinnan Katarina II, själv av tysk härkomst, inledde sina utbildningsreformer med att år 1764 i anknytning till kvinnoklostret i Smolna (Smolny) i Sankt Petersburg grunda en internatskola för döttrar från adelsfamiljer och en annan för döttrar från icke-adliga bättre familjer. Katarina hade bland annat Saint-Cyr som sin förebild, och liksom i Saint-Cyr skulle flickor i Smolna i princip stanna inom institutets murar hela skoltiden, i sex eller sju år. En liten grupp av unga damer kunde fortsätta två extra år för att utbildas till språklärarinnor i flickskolor. Lärarkåren i Smolna bestod av män, medan kvinnor anställdes som guvernanter för att tjäna som surrogatmödrar för unga elever och som klassdamer som skulle närvara vid alla lektioner utan att själva undervisa. Sophie de Lafont, en fransk hugenott, anställdes år 1764 som guvernant-moder för flickorna, men efter nio år avancerade hon till direktis och blev mycket inflytelserik.¹²

Under Ludvig XIV:s regeringstid blev franskan den europeiska elitens *lingua franca* och trots franska revolutionen lyckades den behålla sin ställning ända fram till språknationalismens och engelskans frammarsch på 1800-talet. Eftersom elitens äktenskapsmarknader sträckte sig över språk- och statsgränser och vid behov över konfessionsgränser, skulle överklassflickor ända från de brittiska öarna till Österrike-Ungern och Moskva lära sig franska. Detta medförde till synes en oändlig efterfrågan på guvernanter som kunde franska.

Franska språkets avgörande betydelse för en kvinnas framtida utsikter som guvernant kan illustreras med Fanny Tarnow, född i Bremen år 1779. På grund av en olycka i barndomen var hon något invaliderad, vilket förstörde hennes möjligheter på äktenskapsmarknaden. Följaktligen fick hon nöja sig med en anspråkslös utbildning trots att familjen var välbärgad. Hon lärde sig läsning, skrivning, räkning och handarbete, men inte vare sig teckning eller musik. Ändå anlätades hon från 20 års ålder som guvernant i fina tyska familjer, eftersom hon behärskade franska, som var det språk som hennes föräldrar talade

12. Jan Kusberg, *Eliten- und Volksbildung im Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung* (Wiesbaden 2004), s. 129–132, 232–235.

i hemmet.¹³ Flickor och unga kvinnor som inte var lyckosamma nog att ha haft franska som hemspråk fick arbeta hårt för att skaffa sig tillräckligt bra kunskaper i språket. Det gällde både grammatik och uttal.

I tyska stater och Österrike skickades döttrar från förnäma välbärgade familjer efter att ha fått undervisning av guvernanter i hemmet till flickpensioner i Frankrike eller franska Schweiz eller till en klosterschola. För döttrar från protestantiska medelklassfamiljer fanns det i tyska och österrikiska städer *Winkelschulen* och *Mamsellschulen* där barnen tillägnade sig baskunskaper, och även pietister grundade flera skolor. Sedan slutet av 1700-talet fanns det i protestantiska tyska stater *Mädchenschulen* i vilka flickor visserligen undervisades i franska, men till exempel bara i matematikens grunder, om ens det.¹⁴

Följaktligen var även ansedda tyska guvernanter i början av 1800-talet i stor utsträckning autodidakter som själva skaffat sig sin kunskap på alla tillgängliga sätt och från alla möjliga källor, lärda män inräknade. Fanny Tarnow är igen ett illustrativt exempel. Hennes brev från en lång vistelse i Sankt Petersburg 1816–1817 visar att hon trots knapphändig utbildning i föräldrahemmet blivit en bildad kvinna. Det måste ha krävts hårt och målmedvetet arbete innan hon hade anammat det som förväntades av en professionell guvernant, närmare bestämt både praktiska färdigheter och mångsidig kännedom om allt från musik, litteratur och bildkonst till ekonomi och geografi.¹⁵

Irene Hardach-Pinke anser att tyska guvernanter i allmänhet på ett liknande sätt arbetade upp sig till *Bildungsbürgertum*. För att hävda sig i konkurrensen räckte det inte alltid med franska och engelska, utan många guvernanter fördjupade sina kunskaper till exempel i natur-

13. Irene Hardach-Pinke, *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs* (Frankfurt & New York 1993), s. 91–98; Amely Böhre, *Fanny Tarnow. Ein Lebensbild* (Berlin 1865), s. 1–10, 25–54. Fanny Tarnows far var *Kommissionsrat* och hennes mor av adlig börd.

14. James C. Albisetti, *Schooling German Girls and Women. Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century* (Princeton NJ 1988), s. 24–27; Elisabeth Blochmann, *Das "Frauenzimmer" und die "Gelehrsamkeit". Eine Studie über die Anfänge des Mädchenschulwesens in Deutschland* (Heidelberg 1966), s. 87–100; Sylvina Zander, *Zum Nähen wenig Lust, sonst ein gutes Kind ... Mädchenerziehung und Frauenbildung in Lübeck*, Veröffentlichungen der Hansestadt Lübeck, Reihe B Band 26 (Lübeck 1996), s. 90–118.

15. Fanny Tarnow, *Briefe auf einer Reise nach Petersburg an Freude geschrieben* (Berlin 1819), s. 94–215; svensk översättning *Bref öfver St Petersburg* (Åbo 1820).

vetenskaper eller litteratur. Och då de i sina självbiografier bestämt karakteriserade sig som *Erzieherinnen*, visar detta att de tillägnat sig en professionell identitet.¹⁶ Ändå ingår varken guvernanter eller Erzieherinnen i moderna undersökningar om 1800-talets *Bildungsbürgertum* och *Bürgerinnen*.¹⁷

I Österrike togs under Josef II:s regeringstid under det sena 1700-talet och i tyska länder kring sekelskiftet 1800 initiativ till att främja utbildningen av kvinnor till guvernanter och lärarinnor för flickskolor. I katolska Österrike var det då främst fråga om att skaffa lekmanalärarinnor, alltså andra än nunnor. Den första pensionskolan med en i detta syfte förlängd läroplan, grundad i Wien år 1786 och senare känd som Civil-Mädchenpensionat, leddes av Madame Therese Luzac, som ursprungligen hade kommit till Wien som fransk guvernant.¹⁸

År 1803 började Johanna von Krosigks Töchterschule i Berlin erbjuda en tvåårig elementär lärarinneutbildning. Första året motsvarade den sista klassen i *Höhere Töchterschule* och omfattade flera läsämnen, medan flickorna under det andra året fick handledning i undervisning. Preussiska staten stödde verksamheten finansiellt i sju år. Ett annat tidigt exempel var Universitäts-Töchterschule i Göttingen, som inledde sin verksamhet år 1805. I dess lärarpersonal ingick två kvinnor: "erste Aufseherin" (föreståndarinna), som undervisade i handarbete, och en fransyska som undervisade i franska.¹⁹ Skolan beskrevs som offentlig, om än privatfinansierad, och avsikten med den sades vara att flickor skulle få sin undervisning närmare hemtrakterna. Skolan var avsedd främst för döttrar till personer i universitetets lärarkår och syftade därför inte uttryckligen till något annat än att förbereda flickorna för äktenskap. Men med sin ambitiösa läroplan på sju år och ett moral-

16. Hardach-Pinke, *Die Gouvernante*, s. 81–107.

17. Jag har gått igenom följande antologier: *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert, Teil I–IV* (Werner Conze & Jürgen Kocka, Hrsg. *Teil I*; Reinhart Koselleck, Hrsg. *Teil II*; M. Rainer Lepsius, Hrsg. *Teil III*; Jürgen Kocka, Hrsg. *Teil IV*. Stuttgart 1985–1990); Ute Frevert (Hrsg.), *Bürger und Bürgerinnen: Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1988); Jürgen Kocka (Hrsg.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert, Band I & II* (Göttingen 1995 [1988]), engelska översättningen: Jürgen Kocka & Allen Mitchell (eds), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe* (Oxford 1993).

18. Rudolf Gönner, *Die österreichische Lehrerbildung von der Normalschule bis zur Pädagogische Akademie* (Wien 1967), s. 43–45.

19. Hardach-Pinke, *Die Gouvernante*, s. 145–148; Blochmann, *Das "Frauenzimmer"*, s. 108–110; Petra Meyer, *Mädchenbildung in Frankfurt am Main zwischen 1816 und 1848* (Frankfurt (M) 1979), s. 55–56.

filosofiskt slutprov gav skolan formella kompetenser som vid behov skulle vara meriterande vid anställning som guvernant.²⁰

Ett av de första egentliga lärarinneseminiarierna var Luisenstiftung, öppnat i Berlin år 1811. Seminariets kvinnliga lärarpersonal omfattade en föreståndarinna och fyra Erzieherinnen, medan undervisningen i talrika läsmännen sköttes av utomstående manliga lärare. Vid ansökningstillfället skulle den studerande vara mellan 18 och 22 år gammal och kunnig i religion, räkning, historia, geografi och handarbete. Hon skulle också behärska tyska och franska samt kunna spela piano och uttrycka sig ”bildat”. Seminariet var en internatskola, så det blev dyrt för de studerande. År 1832 öppnades i Berlin ett offentligt lärarinneseminarium som var kostnadsfritt för de studerande. Från 1838 erbjöd seminariet kvinnor som redan arbetade som lärarinnor eller Erzieherinnen möjlighet att avlägga lärarinneexamen. I mitten av 1800-talet hade redan flera lärarinneseminarier etablerat sig i Preussen.²¹

I mitten av 1800-talet fanns det alltså i den tyska kulturkretsen två olika vägar till formell lärarinnekompetens i flickskolor: seminarier och fortsättningsklasser. I Sverige hann man under 1800-talets lopp med båda och lite till, medan man i Finland nöjde sig med fortsättningsklasser vid flickskolor och hoppade helt över seminariefasen²² direkt till universitetsstudier för blivande flickskole- och samskolelärarinnor.²³

Skolor för flickor från medel- och överklassfamiljer i 1800-talets Sverige

Sedan Gunhild Kyles avhandling i början av 1970-talet har man i Sverige bedrivit omfattande forskning i flickskolans historia. Tyngdpunkten har då legat på tiden efter mitten av 1800-talet eller något senare, då

20. Läroplanen omfattade religion och morallära, tyska och franska språk, historia och geografi, naturhistoria och teknologi, räkning, astronomi och tideräkning. Johan Philipp Trefurt, *Historische Nachrichten über die Errichtung der Universitäts-Töchterschule in Göttingen* (Hannover 1806), s. 17–18, 37–42, 72–125.

21. Blochmann, *Das "Frauenzimmer"*, s. 113–117; Hardach-Pinke, *Die Gouvernante*, s. 76–78, 146–157.

22. Med undantag för tre folkskoleseminarier, ett finskspråkigt grundat i Jyväskylä år 1863 och två svenskspråkiga, ett kvinnligt i Ekenäs grundat år 1871 och ett manligt i Nykarleby grundat år 1873.

23. Kvinnor fick rätt att närvara vid offentliga universitetsföreläsningar innan de fick rätt att avlägga universitetsexamen. Matti Klinge, 'Traditionalism och radikalism', Matti Klinge, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejsrerliga Alexanders Universitet 1808–1917* (Helsingfors 1989), s. 647–650. Se även *Kalender öfver Kvinnoarbetet i Finland* (Helsingfors 1894), s. 228–230.

högre lärarinneutbildning och den nya typens flickskolor blev etablerade. Äldre former av flickuppföstran, guvernanter, mamsellskolor och flickpensioner, har i denna forskningstradition fått mycket lite uppmärksamhet och ibland kommenterats på ett nedlåtande sätt.²⁴ I de fall då man haft tillgång till ett rikare källmaterial, har däremot även bilden av guvernanter och lärarinnor i flickskolor blivit mera nyanserad.²⁵

Vi vet egentligen ganska lite om vad undervisningen av guvernanter eller kvinnor i mamsellskolor och flickpensioner faktiskt innebär. Om det över huvud taget finns bevarade uppgifter, gäller de sällan annat än namnet på guvernanten, mamsellen eller föreståndarinnan, ibland finns det också hägkomster eller hörsägnen om hennes karaktärsdrag. I Sverige gjorde Ebba Heckscher för drygt hundra år sedan sitt bästa för att leta fram information om det tidiga 1800-talets flickskolor, men var tvungen att konstatera: ”De flesta av den tidens flickskolor äro nu till namn och ursprung glömda.” I samma anda skrev hon: ”Stockholm hade naturligtvis massor av helpensioner och mamsellskolor, och det gör ett vemodigt intryck att se huru fullständigt spåren efter dem sopats igen.” Hon menade då att man ”torde [...] vara böjd att underskatta forna tidens bildningsmöjligheter.”²⁶ Utifrån den information hon fått fram om flickpensions- och guvernantundervisning före 1860-talet konstaterade hon: ”Tiden mellan 1835, året för Kjellbergsska flickskolans stiftande, och 1861, då Statens seminarium för bildande av lärarinnor upprättades, brukar i allmänhet anses som tämligen utan händelser i vad som rör den svenska flickskolans historia. Måhända har man dock underskattat de insatser, som gjordes av 40- och 50-talet.”²⁷

-
24. Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet* (Göteborg 1972), s. 37–38, 183–185; Marie Nordström, *Pojkskola, Flickskola, Samskola. Samundervisningens utveckling i Sverige 1866–1962* (Lund 1987), s. 3; Ingela Schånberg, *De dubbla budskapen. Kvinnors bildning och utbildning i Sverige under 1800- och 1900-talen* (Lund 2004), s. 33; Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu* (Lund 2004), s. 76. För skönlitterära beskrivningar, se Anna Maria Ursing, *Fantastiska fröknar. Studier av lärarinnegestalter i svensk skönlitteratur* (Stehag 2004), s. 36–82.
25. Eva Lis Bjurman, *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830* (Stockholm/Stehag 1998), s. 18–19, 178–179; Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund 1996), s. 238–254.
26. Ebba Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia* (Stockholm 1914), s. 9, 10, 14. Se även C. R. A. Fredberg, *Det gamla Göteborg: Lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag. Första delen* (Göteborg 1977 [1919]), s. 255–256.
27. Heckscher, *Några drag ur svenska flickskolans historia*, s. 18–19.

De första uppgifterna om enstaka skolor för flickor hittar man i Sverige i det tidiga 1700-talet och i början av 1800-talet hade flickpensioner helt etablerat sig.²⁸ Eva Lis Bjurman har granskat annonser för flickpensioner i *Dagligt Allehanda* från 1796 till 1822. Hon konstaterar: ”De många annonserna där står [...] som ovedersägliga vittnesbörd om ett växande intresse för döttrarnas bildning.” Hon har läst annonser som erbjöd undervisning i teckning, sång, musik och dans delvis som bevis på dåtidens flickuppfostran och konstaterar: ”Det är också just dessa färdigheter, sällan några andra som lärs ut av pensioner och guvernanter.”²⁹

Om man betraktar pensionsannonserna mot bakgrund av den ekonomiska och demografiska stagnation som Stockholm befann sig i sedan 1760-talet och som i början av 1800-talet drabbade även ”medelstånden”, verkar det som om annonserna vittnade om det ökade utbudet snarare än om den ökade efterfrågan. Allt fler bildade kvinnor (och män) var i början av 1800-talet i behov av att försörja sig, och det måste ske på ett ståndsmissigt sätt. I samtida debatter och riksdagsdiskussioner framträdde i synnerhet försörjningsproblem för kvinnor från den ofrälse tjänstemannaklassen och ståndspersonsklassen. Gunnar Qvist, som på 1950-talet läste annonser i *Dagligt Allehanda* från år 1809, kom fram till att bland ”Tjenstesökande”, alltså bland dem som önskade bli anställda, var majoriteten kvinnor, samt att det ödmjuka tonfallet i arbetsansökningar av kvinnor av ”bättre härkomst” och ”god education” åtminstone delvis berodde på hård konkurrens.³⁰

Kanske borde flickpensionsannonser vid sekelskiftet 1800 främst läsas som marknadsföring och inte som bevis på reell flickpensionsundervisning. De som författade annonstexterna hade förmodligen klart för sig att annonserna absolut inte fick ge intryck av att flickor i pensionskolor skulle bli ”lärda fruntimmer”, utan att det som förmögna

28. Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, s. 2–3; Edit Hedin, *Göteborgs flickskolor: en historisk återblick*, Årsböcker i svensk undervisningshistoria vol. 117 (Stockholm 1967), s. 6 (fotnot); Bjurman, *Catrines intressanta blekhet*, s. 211; Sten Carlsson, *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndsamhället* (Uppsala/Stockholm 1977), s. 40–41.

29. Bjurman, *Catrines intressanta blekhet*, s. 211, 214.

30. Johan Söderberg, Ulf Jonsson & Christer Persson, *A Stagnating Metropolis. The Economy and Demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge 1991); Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena* (Göteborg 1960), s. 62–71, 92–94.

fäder förväntades betala för var undervisning i teckning, sång, musik och dans, eftersom dylika färdigheter var de som främst gjorde döttrarna attraktiva på äktenskapsmarknaden. Det var ju den här typen av egenskaper som unga överklassmän vid finska kadettkåren uppskattade hos unga damer – utöver skönhet, förmögenhet och faderns höga status.³¹

Lärarinnors kompetens i Sverige

Med sin *Några drag ur den svenska flickskolans historia* räddade Ebba Heckscher många tidiga flickpensionsskolor och flickskolor ur glömska. I hennes bok nämns talrika kvinnor som lärarinnor och föreståndarinnor, men när det gäller kompetens finns det uppgifter om bara ett tiotal. Med hjälp av Heckschers bok och andra tillgängliga publikationer har jag försökt skapa en bild av kvinnors yrkeskompetens före 1860-talet. Det är ofta fråga om hågkomster av elever eller kollegor, men jag tar inte ställning till uppgifternas pålitlighet. De kvinnor som kortfattat presenteras nedan hade alla vid något tillfälle en egen flickskola. Eftersom deras skolor blev valda för döttrar av ”de bildade klasserna” – vilket förutsatte fäder som var redo att betala avgifterna för privatskolor – måste dessa kvinnor ha åtnjutit anseende som kompetenta föreståndarinnor.

Dessa kvinnor verkar inte ha skaffat sig sin yrkeskompetens enligt någon tydlig plan eller något schema. Snarare tycks deras yrkeskompetens ofta ha uppstått som resultat av tillfällena som kvinnor tagit i akt eller som de av omständigheternas tvång varit tvungna att tillgripa. Därför ter sig vad vi kunde kalla deras kompetenshistorier högst brokiga och varierande. I detta avseende skiljer sig dessa kvinnor under det tidiga 1800-talet markant från motsvarande kvinnor på 1900-talet då formell utbildning utgjorde grunden för deras professionella kompetens.

Den första och sedermera mest kända kvinnan som presenteras i Heckschers bok är Cecilia Fryxell, född år 1806. Hon växte upp i en prästgård i Dalsland och fick ingen annan undervisning utöver den som förmedlades av prästen och hans fru, Cecilias faster. Då Cecilia var 15 år flyttade hon med fastern som blivit änka och dennas dotter till en småstad där de i sitt hem undervisade flickor. I november 1824

31. Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890* (Stockholm 2000), s. 71–106.

började hon arbeta som guvernant på en bruksherrgård. Vid den tiden omfattade hennes kompetens musik, något franska samt ”husliga göromål”, men hon lärde sig senare engelska. Enligt Inga Elgqvist-Saltzman utvecklades Cecilia Fryxell under sina nio år på bruksherrgården till en ”effersökt guvernant och sofistikerad sällskapsdam”. År 1835 anställdes hon som guvernant på en herrgård och fyra år senare på en annan bruksherrgård. En religiös pietistväckelse fick henne att våren 1845 resa till Basel för att delta i missionsundervisning, men efter ett år där återvände hon till Sverige. Från september 1846 till maj 1847 var hon ”till hjälp” i Evangeliska Brödräfsamlingens Societetskola i Göteborg. Hösten 1847 flyttade hon till Helsingborg där hon öppnade ett flickpensionat och själv undervisade i språk, historia och kristendom. Fem år senare, hösten 1852, flyttade hon sin skola till Carlslund nära Västerås och inrättade där en lärarinneklass för utbildning av lärarinnor. Sedan år 1859 verkade hennes skola i Rostad i Kalmar där den utvecklades till ett namnkunnigt lärarinneseminarium.³²

En av flickorna i Cecilia Fryxells flickpension i Helsingborg var Eve Maria Rappe, född 1834. Hon hade vid 14 års ålder skickats dit och stannade där i tre år. Efteråt ”förberedde hon sig till framtida skolverksamhet”, som Cecilia Milow senare skrev, ”dels som privatlärarinna, dels under studier i Stockholm”. Eve Maria Rappe öppnade 1861 i närheten av Jönköping en liten flickskola som snabbt växte. Enligt Cecilia Milow ägnade Rappe ”mycket tid åt självstudier”.³³ En av studenterna i Cecilia Fryxells lärarinneklass i Carlslund var Elsa Borg, född 1826. Som barn hade hon vid tio års ålder skickats till Sala till en helpensionsskola och drygt två år senare till en annan helpensionsskola i Stockholm. Vid 16 års ålder avslutade hon sina studier där och började som hemlärarinna. Tretton år senare, vid 29 års ålder, inledde hon sina studier på Cecilia Fryxells lärarinneklass i Carlslund. Två år senare anställdes hon som hemlärarinna på en prostgård. År 1859 flyttade hon till Gävle och grundade en flickskola som första året hade bara tre elever men efter femton år 65 elever.³⁴

32. Inga Elgqvist-Saltzman, *Lärarinna av Guds nåde. Cecilia Fryxell* (Stockholm 2010), s. 14, 36–39, 45 (citatt), 58–60, 77, 81–87, 91, 93, 130–136, 160–174, 181–184, 197–202, 207, 244, 250–254; Vera Wigforss, *Cecilia Fryxell. En märkeskvinna inom pedagogik och missionsarbete i 1800-talets Sverige* (Kalmar 1960), s. 16, 32, 36, 60–65, 75–82, 96–100.

33. Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, s. 159, 165–167 (citatt).

34. *Elsa Borg. Lefnadsminnen*, red. J. Hedengren & E. Beskow (Stockholm 1910), s. 2–27;

Göteborg nämns i flera personhistorier tack vare den uppskattade Societetsskolan, grundad av pietistiska Evangeliska Brödräfsamlingen. Louise Forsell, född 1823, gick i Societetsskolan. Ingeborg Nordin Hennel, som gett ut Forsells dagbok, anser att skolgången syns bland annat i en driven piktur, god stil, goda teckningar samt i att journalen ibland var skriven på franska. Louise Forsell hade också deltagit i musikundervisningen i Societetsskolan. Av ekonomiska skäl började hon 1840 arbeta som guvernant. Hon undervisade tre flickor i historia, religionshistoria, svensk grammatik, geografi samt tyska och franska. År 1848 blev hon anställd som guvernant i Nääs. Där gav hon lektioner även i engelska och i musik. Under ett drygt år mellan två guvernantanställningar hade hon skaffat sig kompetens i engelska och tagit privatlektioner i musik. Det senare fortsatte hon med. År 1856 flyttade hon till Alingsås och började undervisa flickor i sitt hem. År 1864 öppnade hon där en liten flickpension som sedan växte och blev en ansedd flickskola.³⁵

Även Mathilda Hall, född 1833, gick i Societetsskolan i Göteborg. Efter sin skolgång reste hon till Holland till Brödräfsamlingens skola i Zeist och undervisade där på tyska och holländska, möjligtvis i matematik. Enligt Ebba Hechschers uppgifter tog Mathilda Hall år 1854 lärarinneexamen vid universitetet i Utrecht. Tillbaka i Göteborg grundade hon år 1857 en liten flickskola som sedermera blev en av de största flickskolorna i staden.³⁶ Georgina Nisbeth, född 1830, började vid 12 års ålder i en tysk ”mönsterskola” i Göteborg, som kanske var Societetsskolan. Hon blev redan vid 16 års ålder anställd som guvernant. Under sina år som guvernant utökade hon sin kompetens med egen läsning och övningar i ”kvinnliga färdigheter”. Långt senare for hon till Wien där hon studerade musik vid konservatoriet, och tillbaka i Sverige grundade hon en musikskola i Kalmar.³⁷

En för sin tid typisk autodidakt som arbetade sig upp till en bildad kvinna var Aurore Storckenfeldt, född år 1816. Enligt Ebba Heckscher hade hon undervisats av konfirmationsprästen som var ”en ovanligt bildad man” och ”resten skaffade hon själv”. Aurore Storckenfeldt förvärvade kunskaper bland annat i botanik och astronomi. Efter sin fars

Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, s. 36–37, 159.

35. Ingeborg Nordin Hennel, 'Inledande ord' & 'Epilog', *Mamsell Forsells dagbok*, utgiven av Ingeborg Nordin Hennel (Malmö 1988), s. 12, 14, 25, 163–165.

36. Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, s. 19, 42–43.

37. *Ibid.*, s. 183.

död flyttade hon till Jönköping och öppnade år 1847 en enkel skola för flickor. Efter några år utökades den med en helpension. Vid "Storckenfeldtska pensionen" undervisade ägarinnan själv i bibelkunskap, kyrkohistoria, allmän och svensk historia samt engelska.³⁸

Det finns också exempel på kvinnor som kan sägas ha gjort karriär. Therese Kamph, född 1836, blev föreståndarinna i den namnkunniga Kjellbergska skolan i Göteborg. Hon hade varit elev vid Weinbergska flickpensionen i Karlstad och lämnat den vid 15 års ålder. Senare skaffade hon sig vidare utbildning i Hamburg. År 1854 grundade Therese Kamph tillsammans med sina två äldre systrar en helpensionskola i Karlstad, men de tre kvinnorna klarade inte av skolans ekonomi. Efter att ha stängt sin första skola grundade de en ny i Kristinehamn, och med den gick det bättre. Kanske var speciellt utbildningen i Hamburg meriterande för hennes föreståndarinnepost senare i Göteborg.³⁹ Regina Pallin, född på 1830-talet, gick enligt Rosa Heckscher i "en gammaldags flickskola i Kalmar" och började också hon i unga år som guvernant. Hon deltog sedan "en kortare tid" i undervisningen i Klosterskolan i Uppsala, men var efter det igen anställd i en privat familj i Södermanland. Hon blev år 1861 biträdande föreståndarinna vid Högre lärarinneseminarier (se nedan) och från år 1868 i praktiken ansvarig för seminariet.⁴⁰

Vad som avtecknar sig ur dessa sammandrag är flickpensionernas roll som yrkes- och övningsskolor för blivande guvernanter och lärarinnor. Eve Marie Rappe och Elsa Borg hade gått i Cecilia Fryxells skolor. Sophia Posse, som studerade skolväsen i Tyskland och år 1852 övertog tyska Mademoiselle Kocks pensionsskola i Stockholm, hade innan dess varit lärarinna vid mamsell Frigells och Cecilia Fryxells flickpensioner. Augusta Lindfors, som tillsammans med sin mor år 1852 grundade en flickpension i Falun, hade varit elev vid mademoiselle Gustafva Röhl's lilla flickskola, och Therese Kamph hade varit elev i Weinbergska flickpensionen. Vid en del flickpensioner fick äldre elever öva sig i undervisning och fick ett intyg över detta. Cecilia Fryxell anställde sina elever som lärarinnor efter att de avslutat sina studier.

38. Ibid., s. 19, 135, 170–171.

39. Ibid., s. 180.

40. Ibid., s. 187 (citat); Rudolf Fåhrens, *Högre lärarinneseminarierets historia* (Stockholm 1943), s. 80.

Vid Landbergiska flickpensionen i Norrköping, grundad år 1828 av fru Maria Lindberg och två döttrar, fick alla som avslutat skolans åttonde klass komma tillbaka och undervisa i skolan. Den här yrkespraktiken var så meriterande att Landbergiska flickpensionen ”en lång tid var en verklig platsanskaffningsanstalt för guvernanter till goda hem” och åtnjöt stort anseende i Östergötland. Senare hade Georgina Nisbeths flickskola i Kalmar en liknande roll i de södra landskapen.⁴¹

De kvinnor som presenteras ovan hade som regel knappt med kapital och det tog tid innan de vågade grunda en egen skola. Många hade arbetat flera år som guvernanter innan de grundade en egen skola. Det var krävande och ekonomiskt riskabelt att i årtal driva en privat flickpension med helpensionärer. Kvinnor som var föreståndarinnor för egna privata helpensionsskolor och flickskolor måste utöver lärarinnekompetens också tillägna sig ledaregenskaper samt organisatoriska och finansiella kompetenser. Nästan alla de ovan nämnda flickpensionerna och små flickskolorna växte från en oansenlig början med en handfull elever till ansedda flickskolor med flera lärarinnor och enstaka lärare – vilket vittnar om föreståndarinnans mångsidiga professionella kompetens.

Lärarinnor och föreståndarinnor under manlig ledning

Vid flickpensioner och flickskolor som leddes av män var kvinnornas roll annorlunda. För att föräldrar skulle våga sätta sina döttrar i sådana skolor, måste det för anständighetens skull finnas åtminstone en bildad kvinna bland de anställda. Om skolan hade flickor på helpension, det vill säga flickor som bodde i skolans lokaler, var det ännu viktigare med anständigheten. Då måste det ständigt finnas en guvernant eller föreståndarinna på plats för att se efter flickorna. Män i ledarställning förväntade sig inte att föreståndarinnan skulle ha kompetens i annat än kvinnoysslor. Oberoende av titel var de kvinnliga anställda underställda skolans manlige föreståndare. Det var han som bestämde om undervisningen, medan pojkskollärare skötte undervisningen i alla läsämnen – det var länge allmän praxis att utomstående manliga lärare undervisade i flickskolor. Samma slags skillnad fanns när det

41. Heckscher, *Några drag ur svenska flickskolans historia*, s. 19 (not), 132–139 (citat), 143, 180, 184.

gäller tyska Töchterschulen mellan flickskolor ledda av innehavarin-
nan själv och flickskolor som leddes av män.⁴²

I programmet för en av de första flickskolorna, Askersunds flick-
skola, förväntades år 1812 eller 1813 bland annat följande av den enda
kvinna som skulle anställas: ”Den guvernant, som antages, bör vara
känd för ärbärdhet [och] goda seder [...] Det skickligaste borde vara en
änka, som till dygd och ära uppfostrat egna döttrar [...]”. Hon skulle
vara närvarande under alla undervisningstimmar, men själv inte under-
visa i annat än handarbete. Det räckte med att hon kunde läsa franska,
vägleda flickor i eleganta färdigheter och spela piano.⁴³

Då Wallinska skolan grundades år 1831 i Stockholm av två lärda
herrar, anställde de som föreståndarinna Elisabeth Löwenhjelm, som
var änka efter en prost. ”Något rikare kunskapsförråd eller större erfa-
renhet kan man icke begära”, skrev kammarherre Hermelin om henne.
Elisabeth Löwenhjelm hade hösten 1830 varit anställd hos Hermelin
som guvernant. Det var meningen att föreståndarinnan skulle förestå
en helpension för elever, undervisa flickor i handarbete och då konver-
sera med dem på franska, som brukligt var i flickskolor. Men Elisabeth
Löwenhjelm förklarade att hon aldrig talat franska, att hon oroade sig
för pensionsbestyren och att hon inte klarade av finare handarbete.
Ändå blev hon föreståndarinna, och för franska talövningar anställdes
fröken Bilang.⁴⁴ I skolans hundraårshistorik betecknades också före-
ståndarinneposten som en ”jämförelsevis anspråkslös plats”.⁴⁵

Wallinska skolans mest långvariga föreståndarinna var Angelika Ga-
vuzzi.⁴⁶ Hon hade blivit anställd redan på 1830-talet och var förestån-
darinna åren 1842–1869, vilket innebär att hon hann åtlyda sju man-
liga föreståndare. Angelika Gavuzzi var anställd vid Wallinska skolan
som lärarinna i handarbete och stilskrivning, men skolans historiker

42. För tyska exempel, se Trefurt, *Historische Nachrichten über die Errichtung der Uni-
versitäts-Töchterschule*, s. 24–26, 37–42, 117–118, 135; Dorothea Strecker, *Die Kaiserin
Auguste-Viktoria-Schule im Stettiner Mädchenbildungswesen 1534–1945*, Wissenschaft-
liche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas Nr. 62 (Marburg
1963), s. 33–34, 43. Se även Rahikainen, 'Shaping middle-class and upper-class girls'.

43. Heckscher, *Några drag ur svenska flickskolans historia*, s. 11–14, 130.

44. *Till sekelminne. Wallinska skolan 1831–1931* (Stockholm 1931), s. 35–37. Historikens före-
tal är undertecknat av Fredrik Sandwall och Esther Laurell, men författarens namn är
inte angivet. Årtalet ”hösten 1831” har jag här rättat till 1830.

45. *Till sekelminnet: Wallinska skolan 1831–1931*, s. 49.

46. Angélique Christine Gavuzzi 1802–1884.

hade föga att säga om hennes yrkeskompetens. År 1906 konstaterades: ”I sin krafts dagar var hon utmärkt så väl i det ena, som andra afseendet”⁴⁷ och år 1931 sammanfattades så här: ”Kanske kan man säga, att en fläkt av borgerligt gustavianskt väsen kännetecknade Angelika Gavuzzi.”⁴⁸

Flera häften med stilskrivningsövningar av forna elever i Wallinska skolan har bevarats i arkiven. Jag har gått igenom ett halvt dussin som var skrivna under Angelika Gavuzzis tid som lärarinna i stilskrivning för att se om hennes anteckningar i flickornas skrifter skulle belysa henne som lärarinna. Dessa texter var tämligen identiska från år till år och skrevs alltså efter diktamen, till skillnad från övningar i brevskrivning.⁴⁹ Med få undantag handlade Gavuzzis anteckningar i flickornas skrifter om grammatik, ortografi och vederbörandes handstil, det vill säga bokstavens utseende.⁵⁰ Alla flickor orkade inte med Gavuzzis pedantiska krav på stilskrivningen och fick då ta emot sarkastiska kommentarer och klander för slarv. Här räckte Gavuzzis egen auktoritet inte till: ”Återigen har Marie Louise slarvat, och ifall påminnelser ej hjälpa, så äger skolan straff.”⁵¹

Då Högre lärarinneseminariet grundades år 1861 blev inte en enda kvinna anställd som lärare vid seminariet, utan kvinnor anställdes bara som ”repetitriser”. Hilda Elfving, lärarinneseminariets första föreståndarinna som varit lärarinna för prinsessan Lovisa, Karl XV:s dotter, beskrevs av seminaristen Lilly Engström så här: ”[Mamsell Elfving] satt med sin sykorg inne under våra lektioner, och kring henne var alltid en atmosfär av stilla glädje och harmoni.” Lilly Engström blev själv en av de första ordinarie lärarinnorna vid Statens normalskola,

47. Bernhard Beskow, *Wallinska skolan i Stockholm: Öfversikt af skolans utveckling åren 1831–1906* (Stockholm 1906), s. 12.

48. Enligt skolans hundraårshistorik var hennes far ”en till Sverige invandrad sardinare”, som blev först hovkonditor och sedan ekonomihovmästare i slottet och år 1819 borgare i Stockholm som ”schweizisk pastejbagare”. *Till sekelminnet: Wallinska skolan 1831–1931*, s. 49–50.

49. *Öfversigt af indelningen och läroämnena i den under H:r Biskopens m.m. Wallins ledning stående flickskolan* (Stockholm 1830), s. 5 (exemplaret i Stockholms stadsarkiv).

50. ”Anteckningar” 1838–1840 av Augusta Folcker; Emeli Krieger; Emelie Augusta Norén; Eva Lode. Wallinska skolan F3:1, F3:2, Stadsarkivet, Stockholm.

51. ”Anteckningar” 14/5 1839, 27, 37, 113, 119. Cramér, Marie-Louise (1826–1904), anteckningar från Wallinska flickskolan 1838–1839 (–1842) i Cramérskas släktföreningens arkiv, Vol. 7A. Personarkiv, Riksarkiv, Stockholm.

grundad år 1864. Till skillnad från lärarinneseminariet anställdes tre kvinnor som lärarinnor när normalskolan grundades.⁵²

Högre lärarinneseminariet fick senare privata efterföljare, Kjellbergsska seminariet i Göteborg och Lunds privata lärarinneseminarium, som båda utexaminerade lärarinnor för flickskolor. Till fasa för sådana som Emil Hägg som inte ville se kvinnor i professionella yrken, föreslog nämnden för lärarelöner på 1910-talet att läroverken skulle öppnas för kvinnliga lärare. ”Våra gossläroverk och manliga seminarier skola således slå upp sina portar för kvinnliga adjunkter och lektorer, våra söner skola [...] stå under delvis, kanhända i en framtid så gott som uteslutande kvinnlig ledning.” Hägg tolkade detta som ”kapitulering” för de feministiska anspråken.⁵³ Eftersom betänkandet gällde lärarlöner, syftade förslaget säkert främst på lägre lönekostnader i läroverken. Vilken utbildning kvinnor än skaffade sig, fick de sämre betalt än sina manliga kolleger.

Den tysk-baltiska och den rysk-tyska skoltraditionen i Finland

Den självklara referensen i flick- och kvinnoutbildningens historia i Finland är Sisko Wilkamas avhandling från år 1938. Den bild som Wilkama där tecknar av franska och svenska guvernanter, mamsellskolor och flickpensionat i Finland påminner mycket om den sverigesvenska. Hon kände till Ebba Heckschers och Lydia Wahlströms undersökningar i Sverige och refererade den kritik av flickundervisningen som var gängse i båda länderna sedan tidigt 1800-tal.⁵⁴ Men om de tidiga flickskolelärarinnornas kompetens skrev hon bara kortfattat och i allmänna ordalag.⁵⁵ Fyrtio år senare var däremot Liisa Ketonen i sin avhandling om 1800-talets läroverk för flickor intresserad också av lärarinnornas kompetens.⁵⁶

Det som Sisko Wilkama år 1938 nämnde bara i förbigående, betydelsen av det kejserliga Ryssland för flickskolelärarinnornas professionella kompetens, kunde Liisa Ketonen 1977 redogöra för så utförligt som hennes källunderlag medgav. Så fort som den ryska erövringen

52. Fåhrens, *Högre lärarinneseminiariets historia*, s. 56–57 (citatt), 60–65, 77–81.

53. Emil Hägg, *De svenska läroverkens förfall* (Göteborg 1915), s. 19–22, 133–147, citatt 136.

54. Sisko Wilkama, *Naissivistyksen periaatteiden kehitys Suomessa 1840–1880-luvulla. Pedagogis-aatehistoriallinen tutkimus* (Helsinki 1938), s. 2–17.

55. *Ibid.*, s. 45.

56. Liisa Ketonen, *Suomen tyttöoppikoulut autonomian aikakaudella* (Helsinki 1977).

av landet var säkrad tog kejsarhuset initiativ till att befrämja utbildningen av döttrar och söner av eliten i Finland. Redan i början av år 1809 lovade änkekejsarinnan Maria, som då bestämde över alla kejsarliga internatskolor för flickor, en kvot för frielevplatser i Smolnainstitutet i Sankt Petersburg för döttrar från adelsfamiljer i Finland. Under den tid som Finland hörde till kejsardömet blev kvoten i regel till fullo utnyttjad.⁵⁷

På 1800-talet var Sankt Petersburg en snabbt växande kosmopolitisk storstad där den tyskspråkiga befolkningen spelade en betydande roll bland annat inom utbildningsväsendet. Under första hälften av 1800-talet betraktade man i Finland utbildningen och undervisningen i tyska skolor i Petersburg och vid större ryska flickpensioner som yrkesmässigt meriterande för kvinnor.⁵⁸ Madame Dorothea Ahlberg, née Blöcker, en tyska från Hannover, hade undervisat vid en rysk flickpension för döttrar från adelsfamiljer, och hennes flickpension i 1810-talets Tavastehus, som då var landshövdingens residensstad, var också mycket ansedd.⁵⁹

De områden omkring staden Vyborg/Viborg/Wiborg som Sverige överlät åt Ryssland redan i freden i Nystad (1721) och Åbo (1743) skilde sig vid sekelskiftet 1800 i många avseenden från Sverige med Finland. Vyborg/Viborg var en gammal hansestad och tyskans ställning hade förstärkts mot slutet av 1700-talet, då många tjänstemän var balttyskar från Östersjöprovinserna. Adelaide von Hauswolff, en officerardotter från Sveaborgs fästning, som vistades i staden 1809, lade märke till att barn i förmögnare familjer lärde sig franska, tyska, finska och ryska men inte svenska, alltså ”lär svenskan alldeles upphöra med denna generation”.⁶⁰ Så blev det inte, då Vyborgska guvernementet och staden Vyborg/Viborg införlivades som ”Gamla Finland” med Storfurstendömet Finland år 1812.

57. Elisabeth Löfving, 'Finska flickor i jungfrustiftet Smolna i Petersburg', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 63 (Helsingfors 1988), s. 277–306.

58. Ketonen, *Suomen tyttöoppikoulu*, s. 11–18, 38–42.

59. Kirsi Vainio-Korhonen, *Sofie Munsterhjelmns aika. Aatelinnaisia ja upseereita 1800-luvun Suomessa* (Helsinki 2012), s. 31–36.

60. [Adelaide von Hauswolff,] *En svensk flickas dagbok under krigsfångenskap i Ryssland 1808–1809, jämte inledning*, red. Cecilia Bååth-Holmberg (Göteborg: 1912 [1808–1809]), s. 260–261.

Genom införlivandet av Gamla Finland fick Finland sina första offentliga flickskolor, finansierade med allmänna medel. Den första och främsta av dem, Töchterschule zu Wiburg, hade inlett sin verksamhet under Katarina II:s regeringstid 1788 som en filial till pojkskolan, Hauptschule zu Wiburg, men verkade sedan 1800 som separat skola. I början av Alexander I:s regeringstid kom nya ”publika bildningsanstalter för flickor” till. År 1811 fanns det en Töchterschule i Nyslott och en i Fredrikshamn samt sammanlagt tre elementära Töchterschulen i mindre finska städer.⁶¹ I Rysslands Östersjöprovinser grundades under de första decennierna av 1800-talet så gott som i alla städer offentliga Stadt-Töchterschulen, med undervisning på tyska. I regel hade dessa skolor åtminstone en kvinna i lärarkåren, och det samma gällde i privata Töchterschulen.⁶² Offentliga tyskspråkiga flickskolor i Vyborgska guvernementet hörde till samma utveckling.

Katarina II:s skolreformer hade utöver i Frankrike förebilder även i Österrike.⁶³ Genom en kejsarlig ukas av år 1783 gjordes den tyskspråkiga St. Petri-Schule i Petersburg, grundad av evangeliska tyska församlingen 1762, till en *Hauptschule*, en mönsterskola enligt vilken undervisningen i pojk- och flickskolor i Östersjöprovinserna och Vyborgska guvernementet sedan organiserades.⁶⁴ År 1804, i början av Alexander I:s regeringstid, fick Östersjöprovinserna nya skolstatuter, genom vilka tyskspråkiga skolor också i Vyborgska guvernementet, bland dem Töchterschule zu Wiburg, underordnades universitetet i Dorpat (Tartu).⁶⁵ I detta sammanhang omorganiserades Töchterschule zu Wiburg och dess läroplan utvidgades ansenligt. Alla elever skulle nu delta i alla läroämnen och studera enligt en bestämd läroplan, till skillnad från flickpensioner. Dessutom var Töchterschule en dagskola.⁶⁶

61. 'Skolväsendet i Gamla Finland under åren 1805–1812' (av L.L.L.), *Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland* 14 (1877:5 & 6), s. 297–320.

62. Allan Liim, 'Unterricht, Erziehung, Bildung: Über deutsche Schulen i Dorpat im 19. Jahrhundert', Helmut Piirimäe & Claus Sommerhage (Hrsg.), *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat* (Tartu 2000), s. 165–197; Wilhelm Räder, *Die Lehrkräfte an den deutschen Schulen Kurlands 1805–1860*, Hrsg. Erik Amburger (Lüneburg 1991), passim.

63. För Österrike, se Gönner, *Die österreichische Lehrerbildung*, s. 24–60.

64. Casimir Lemmerich, *Geschichte der deutschen Hauptschule St. Petri in St. Petersburg* (St. Petersburg 1862), s. 233–236.

65. Liim, 'Unterricht, Erziehung, Bildung'.

66. Gustav Dahl, *Fruentimmerskolan i Viborg 1788–1905* (Viborg 1905), s. 21–34. Se även Robert Schweitzer, *Die Wiborger Deutschen*. Stiftelsen för främjande av tysk kultur 3 (Helsingfors 1993), s. 63–66.

Skolans föreståndarinna, ”erste Aufseherin”, var då Ernestine Lehmann, född i Berlin. Hon var dotter till en professor vid Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg och hade först kommit till Vyborg/Viborg som guvernant. År 1798 grundade hon en egen liten hemskola, men blev redan 1800 föreståndarinna vid Töchterschule.⁶⁷ ”Härmed började skolans blomstringstid”, skrev senare Gustav Dahl, som författade skolans historik.⁶⁸ Skolans höga kvalitet blev vida känd,⁶⁹ och kvinnor som dimitterats från Töchterschule zu Wiburg ansågs synnerligen kvalificerade. Skolans elevmatrikel från Lehmanns tid innehåller ett trettiotal namn på kvinnor som sedermera blev guvernanter, lärarinnor, föreståndarinnor eller hade en egen skola.⁷⁰

Adelaide von Hauswolff bekantade sig med Töchterschule zu Wiburg år 1809. Hon var ytterst imponerad i synnerhet av föreståndarinnan Ernestine Lehmann, ”en aktningvärd människa full af vett”. Hon kallade skolan för pension, som brukligt var när det gällde flickskolor:

Pensionen för flickor af alla stånd, inrättad af [kejsarinnan] Catherina, är den bästa, som jag någonsin sett. 3 fruntimmer hafva tillsyn härvid och gifva därjämte lektioner. [...] Dessa tre aflönas af kronan [...].

Af både rika och fattiga danas här nyttiga medborgarinnor. Jag gratulerar dem, som få en af de sistnämnda uti sitt hus, och önskar, att i Finland en så högst nyttig inrättning beflve införd [...].⁷¹

Så blev det också. Töchterschule zu Wiburg skulle fungera som en modell för bestämmelserna om statliga flickskolor i 1843 års Gymnasii- och Skol-Ordningen för Storfurstendömet Finland. Förberedelserna för ordningen hade inletts redan år 1814, men det tog tre decennier att fullborda uppdraget. Under tiden skaffade sig kvinnor kompetens på beprövade sätt.

Lärarinnors kompetens i Finland

Trots att det dröjde med den nya skolordningen i Finland, hade idén att man måste ställa kompetenskrav på kvinnor som skulle undervisa flickor ändå slagit rot. Efter Åbo brand år 1827, då också stadens Bell-

67. Skolan kallades då Demoisellen-Schule, efter år 1804 Töchterschule.

68. Dahl, *Fruntimmerskolan i Viborg*, s. 61.

69. Blochmann, *Das "Frauzimmer" und die "Gelehrsamkeit"*, s. 102.

70. Aino Ottelin, *Svenska fruntimmersskolan i Wiborg 1904–1905* (Viborg 1905), Bilaga: Elevförteckning 1805–1905.

71. [von Hauswolff.], *En svensk flickas dagbok*, s. 262–263, 268, 274.

Lancasterskola blev förstörd, kom man fram till att inte bara pojkar utan också flickor var i behov av dylik undervisning. En elementarskola för medellösa flickor grundades i Åbo hösten 1834.⁷² I tidningsannonser i början av året om antagandet av en lärarinna till den blivande skolan krävdes att hon skulle vara kunnig i fruntimmersslöjder och vanliga handarbeten. I lön skulle hon, efter beprövande, erhålla ”till och med 200 Rubel B:co Assign. om året”.⁷³

Skolans organisatörer mottog tio ansökningar. Fru Fridén som inte hade något intyg att visa upp, skickade prov på sina handarbeten. Fru Semenoff, som länge vistats i Stockholm, bifogade ett arbetsintyg över sina färdigheter i att undervisa flickor i handarbete. Änkefru Sandström, som skulle sköta undervisningen tillsammans med sin dotter, ägde likväl ”kännedom uti de i Stockholm varande Flicke Skole inrättningarne”. Änkefru Gadelli hade i flera års tid undervisat 20 till 30 flickor. Änkefru Schalberg hade kännedom om de slöjder som i skolan skulle läras och ”äfvensom i förfärdigande af kläder”. Demoiselle Sevón bifogade ett intyg av sin förmyndare som försäkrade att hon var ”kunnig i hvarjehanda Fruntimmers Slöjder”. Demoiselle Spiring bifogade i sin ansökan ett berömmande arbetsintyg från sin husmoder, en änkeprofessorska. Mamsellerna Helena och Sophia Lundgrén hade erhållit undervisning vid ”fru Pettersons välkända pensions inrättning” och kunde bifoga ett arbetsintyg över att de undervisat två flickor i handarbeten och teckning (”ritning”). Jungfru Ahlberg, som i nära sex års tid hade undervisat flickor i handarbete i fattigskolan i staden Vasa, var den enda som vågade framställa en önskan om 200 rubel i lön. Den som blev vald till lärarinna var demoiselle Agatha Holmberg, som kunde bifoga ett löfte av sina två systrar, med vilka hon länge förestått en flickpensionsinrättning, att hon kostnadsfritt kunde ”påräkna deras biträde” i händelse av sjukdom.⁷⁴

År 1812 utsågs Helsingfors till ny huvudstad av Alexander I. Staden var då en oansenlig liten hamnstad där döttrar undervisades hemma.⁷⁵ Ämbetsmännen tvingades genom kejserlig befallning att flytta från

72. Senare blev skolan en folkskola. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856* (Åbo 1973), s. 411–415.

73. *Åbo Tidningar* 11.1.1834; *Finlands Allmänna Tidning* 13.1.1834.

74. Elementarskola för flickor. Tjänsteansökningar 1834, W II 3. Åbo stadsarkiv.

75. Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors 2010), s. 40.

Åbo till Helsingfors senast år 1819, och först då kan det alltså ha uppstått en marknad för flickpensioner. Då universitetet också flyttats till Helsingfors efter Åbo brand 1827 och ämbetsmannafamiljerna börjat flytta från herrgårdar på landsbygden till huvudstaden med skolor för deras söner,⁷⁶ ökade också efterfrågan på flickundervisning.

På 1830-talet fanns det i Helsingfors redan så många flickpensioner att man kan skönja en viss konkurrens. Det är så jag har tolkat det faktum att de så kallade bättre pensionerna alla ville ha samma Magnus von Wright att undervisa flickor i teckning ("ritning"). Från mitten av 1830-talet till början av 1840-talet cirkulerade han som "gasterande" ritningslärare mellan Amalie Ertmanns, Amalia Gisikos, Paulina Gripenbergs, Mamsell Mattheizens och friherrinnan von Roséns flickpensioner.⁷⁷ Då fru von Rosén och Demoiselle Gedner våren 1838 annonserade att de i Helsingfors ämnade öppna en flickpension "för barn af de bildade stånden", sparade de inte på spaltmillimeter och fina referenser, vilket kanske också det var ett tecken på konkurrens. I skolan skulle undervisas i geografi, historia, aritmetik, svenska, ryska, franska och tyska, och dessutom i musik, sång, teckning och kvinnliga handarbeten.⁷⁸

Ett annat tecken på konkurrens var strävan efter ökad kompetens hos några kvinnor som ägde flickpensioner. Sara Wacklin, som haft flickpension bland annat i Åbo,⁷⁹ reste år 1835 till Paris för att skaffa sig bättre kunskaper i franska. Efter ett år som biträdande lärarinna i en flickpension i Paris öppnade hon en flickpension i Helsingfors.⁸⁰ Så här marknadsförde hon den i tidningen:

Återkommen från min resa till Paris, har jag äran att underrätta de vördade föräldrar, som vilja hedra mig med värden om deras döttrars bildning, att jag ifrån den 1 Oct. detta år ämnar öppna en pensions-inrättning för hel- och halvpensionairer här i Helsingfors; biträdd af en ung Fransysk Lärarinna och af de Lärare, föräldrar önska [...].⁸¹

76. Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, Nordiska museets Handlingar 98 (Stockholm 1982), s. 280–281. Finska upplagan: *Herrasväkeä. Suomen säätyläistä 1721–1870* (Helsinki 1974), s. 312–314.

77. Magnus von Wright, *Dagbok 1835–1840*, utg. Anto Leikola m.fl. (Helsingfors 1977), passim.

78. *Helsingfors Tidningar* 26.5.1838.

79. *Åbo Tidningar* 21.6.1823.

80. Enligt tradition skulle hon ha avlagt lärarinneexamen i Sorbonne universitet, men jag har inte funnit något belägg för detta. Hennes efterlämnade papper finns i Kungliga biblioteket i Stockholm (Manuskriptsamling Ep. V 1, V.f. 218).

81. *Helsingfors Morgonblad* 26.8.1836; *Finlands Allmänna Tidning* 5.9.1836.

Sara Wacklin förestod en flickpension bland annat i Åbo. År 1835 reste hon till Paris för att förbättra sina kunskaper i franska, och under sin vistelse i staden arbetade hon som biträdande lärarinna vid en flickpension. Efter hemkomsten öppnade hon en flickpension i Helsingfors. Sara Wacklin var författare till Hundrade minnen från Österbotten (Stockholm 1844–1845). Foto: Nationalgalleriet/Hannu Pakarinen.

Vid den här tiden blev det möjligt för bildade kvinnor i de ryska Östersjöprovinserna att skaffa sig formell kompetens. En kejsarlig ukas av år 1834 gav till kännedom att kvinnor som i de ryska Östersjöprovinserna dimitterats från Höhere Töchterschulen kunde beviljas ett intyg som gav kompetens som guvernant eller lärarinna i privata skolor. År 1853 fick Stadt-Töchterschulen liknande rätt. Universitetet i Dorpat, som sedan länge hade ordnat lärarseminarier för män, började erbjuda lärarinnekurser för kvinnor. Under perioden 1839–1864

skaffade sig 428 kvinnor intyg över kompetens som lärarinna och 53 kvinnor genomgick universitetskursen.⁸²

Det här kom också Helsingforsborna till godo. År 1847 annonserade Louise Devienne, ”af Universitetet i Dorpat examinerad Lärarinna”, att hon ämnade öppna ”en skola för unga flickor”, ”une école pour les jeunes Demoiselles”. Läroämnena var religion, franska, tyska, svenska, historia, geografi, naturhistoria, aritmetik och ritning samt även ryska, om så önskades. Hennes far, hovrådet Devienne, en fransman, skulle biträda i franskundervisningen.⁸³

Privata flickpensioner hade då redan fått aktningsvärda konkurrenter: de två första statliga flickskolorna utanför Viborgs län hade grundats i Åbo och Helsingfors 1844. Enligt den nya skolordningen var statliga flickskolor uttryckligen avsedda ”för döttrar af bildade föräldrar”. Skolordningen definierade lärarinnetjänstens kompetenskrav så här: ”[...] tillförlitliga intyg om så väl erfarenhet i ungdomens handledning, som färdighet att enligt grammatikaliska grunder tala de språk, för undervisning hvari Lärarinna erfodras”. Enligt ordningen var ”första lärarinnan” läroverkets föreståndare och rådde i den egenkapen också över de manliga lärarna: ”[...] vare Lärare skyldig att i allt, som rör Skolans angelägenheter, Första Lärarinna biträda, enär han därom af henne anmodas”.⁸⁴ Till skillnad från sina tyska förebilder fick föreståndarinnorna, ”första lärarinnor”, i offentliga flickskolor i Finland redan från början en reell maktposition.

På 1840- och 1850-talen var föreståndarinnorna i de två statliga flickskolorna utbildade vid tysk-baltiska och petersburgska institutioner. Den första föreståndarinnan i Åbo, Carolina Guthmann, var dotter till borgmästaren i Pernau/Pärnu och hade ”tjänstgjort vid ett institut för flickor i St. Petersburg” i åtta år innan hon flyttade till Åbo där hon ”verkade som privatlärarinna”. Hur hennes efterföljare, Julia Maria Hausen, skaffat sig sina utmärkta kunskaper i ryska, tyska och franska är inte känt. Men de tre följande föreståndarinnorna, Mathilda von Kraemer,

82. E. Ernits, 'Feodalismilt kapitalismile ülemineku ajajärk (19. sajandi algus–1850. aastad)', E. Laul. Tallin (toim.), *Eesti kooli ajalugu 1. köide, 13. sajandist 1860. aastateni* (publ.ort saknas, 1989), s. 419–421, 446–447; Liim, 'Unterricht, Erziehung, Bildung', s. 174–176, 192–194.

83. *Finlands Allmänna Tidning* 18.5.1847. Jag tackar Kirsi Vainio-Korhonen för denna referens.

84. Hans Kejsrerliga Majestäts Nädiga Gymnasii- och Skol-Ordning för Storfurstendömet Finland, 6.11.1843, §1:4, § 19, § 24, § 45. *Samling af Placater, Förordningar, Manifestor och Påbud [etc.], Tionde Delen 1842–1844*, s. 318–373.

Helena Brothérus och Elisabeth Stråhlman, hade alla blivit utbildade i Sankt Petersburg.⁸⁵ Den första föreståndarinnan i Helsingfors, Amalie Ertmann, dotter till en tysk traktör, hade varit elev vid Töchterschule zu Wiburg under Ernestine Lehmanns tid. Hon hade dimitterats år 1817 och därefter varit anställd som hemlärarinna och guvernant tills hon på 1830-talet blivit innehavare av en flickpension i Helsingfors.⁸⁶

Amalie Ertmanns efterföljare var Elisabeth Blomqvist, dotter till Alexander Blomqvist, professorn i lärdomshistoria i Helsingfors, och Christina Charlotta Haring, av tysk börd och uppfostrad i Sankt Petersburg. Elisabeth hade gått i en liten privat flickskola vars innehavare Annette Haring hade fått sin utbildning vid en ansedd flickpension i Petersburg. År 1852 övertog Elisabeth Blomqvist ledningen för en flickpension där hon redan undervisat i två år. Tio år senare började hon i sin skola ge ”lektioner i undervisningslära” för tio lärarinneelever. När hon år 1864 blev vald till föreståndarinna för den statliga flickskolan i Helsingfors, var en av hennes meriter att hon som den första i Finland hade undervisat i pedagogik.⁸⁷

Med ett kejserligt tillstånd startade Elisabeth Blomqvist år 1868 en privat lärarinneklass som en avdelning till den statliga flickskolan i Helsingfors. Den privata lärarinneklassen blev sedermera etablerad som fortbildningsinstitut för lärarinnekompetens för statliga och privata flickskolor.⁸⁸ Ändå fanns det fortfarande också andra möjligheter, vitsord vid universitet inräknade, som kvinnor utnyttjade för att skaffa sig kompetens för flickskolor och samskolor.⁸⁹ Däremot försvann flick-

85. Ester Fonntell, 'Historik', *Svenska fruntimmersskolan – Svenska flickskolan i Åbo 1844–1944*. Minnesskrift (Åbo 1944), s. 13–75 (21–23).

86. Ernst Lundström, *En sekelgammal bildningshärd. Svenska flicklyceet i Helsingfors, jämte dess tidigare former 1844–1944* (Helsingfors 1944), s. 26–34.

87. Helena Westermarck, *Elisabeth Blomqvist. Hennes liv och gärning. En biografisk studie, enligt brev och dagboksanteckningar* (Helsingfors 1916), s. 1, 29, 42, 46–47, 74–78, 171–177.

88. Lundström, *En sekelgammal bildningshärd*, s. 105–110. För kompetensvillkoren, se *Kalender öfver Kvinnoarbetet i Finland*, s. 220–222.

89. För lärarinnor med avlagt prov eller vitsord i minst ett universitetsämne, se Alex. Lundström, *Elementarläroverkens i Finland lärarekår I. Statsskolorna: biografiska notiser – Suomen alkeisopistojen opettajisto I. Valtionkoulut: elämäkerrallisia tietoja* (Helsingfors 1902), s. 1, 12, 25, 52, 53, 57, 59, 66, 73, 78, 85, 88, 98, 108, 110, 120, 122, 130, 136, 137, 139, 152, 183, 192, 196, 205, 207, 209, 220, 225, 233, 251, 257, 262, 264, 269, 274, 309, 314, 321. Se även Alex. Lundström, *Elementarläroverkens i Finland lärarekår II. De privata skolorna: biografiska notiser – Suomen alkeisopistojen opettajisto II. Yksityiskoulut: elämäkerrallisia tietoja* (Helsingfors 1909), passim.

pensionerna i snabbt takt, år 1864 fanns det bara två kvar i Helsingfors.⁹⁰ På landsbygden förekom ännu någon liten privat flickpension,⁹¹ men i större städer tydde sig ”bildade damer” utan annan kompetens än ståndsmässig flickuppfostran till en ny marknadsnisch: inledande skolor, så kallade förberedande skolor, för barn från ”de bildade klasserna”.⁹² För att hävda sig i konkurrensen om befattningar vid ansedda privata flickskolor och om ordinarie lärarinnetjänster vid statliga flickskolor måste kvinnorna kvalificera sig.

Avslutning

I ett mera allmänt perspektiv tycks lärarinnornas och föreståndarinornas strategier för att skaffa sig professionell kompetens och därmed en säkrare utkomst ha haft – kanske något överraskande – en del gemensamt med obildade kvinnors strategier. Det gällde att utnyttja institutionella kryphål, att inte försumma någon möjlighet att utöka sina yrkesfärdigheter och att bygga upp ett nätverk av ansedda beskyddare som vid behov kunde ställa upp som referens. Men till skillnad från kvinnor från de lägre samhällsklasserna måste ogifta så kallade bildade kvinnor som livnärde sig på att undervisa döttrar från de så kallade bildade klasserna ständigt vara mycket angelägna om sin ära och anständighet.⁹³ Kraven på anständighet begränsade bland annat

90. Ingeborg Rask, *Skolor för den bildade klassens flickor i Helsingfors 1840–1870*, avhandling pro gradu, Pedagogiska institutionen, Helsingfors universitet (2008, opublicerad), s. 134–143, 257–259.

91. Mikael Korhonen och Kirsi Vainio-Korhonen, ’Undervisning för flickor – Amalie Schlüters fruntimmersskola i Pojo 1863–69’, *Västnyländsk årsbok 1991*, 15 (1991), s. 31–43. På finska: ’Opetusta tytöille – Amalia Schlüterin tyttökoulu Pohjassa 1863–1869’, Mikael Korhonen (red.), *Vallonsmeder och krigsbarn. Historier om pojabor under tre sekel – Valloniseppiä ja sotalapsia. Kertomuksia pohjalaisista kolmelta vuosisadalta* (Pojo 1995), s. 18–26.

92. Marjatta Rahikainen, ’Aineeton pääoma kilpailukeinona. Yksityiskoulujen johtajattarien toiminta uusien oppilaiden hankkimiseksi 1900-luvun vaihteen Helsingissä’, Kari Teräs & Jarkko Keskinen (toim.), *Luottamus, sosiaalinen pääoma, historia* (Turku 2008), s. 96–117; *Kalender öfver Kvinnoarbetet i Finland*, s. 225–227.

93. För diskussion och referenser, se till exempel Rahikainen, ’Aineeton pääoma kilpailukeinona’; Marjatta Rahikainen, ’Urban opportunities. Women in the restaurant business in Swedish and Finnish cities, c. 1800–1850’, Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London & New York 2017 [2018]), s. 178–195; Marjatta Rahikainen & Tarja Räisänen (toim.), *”Työllä ei oo kukkaan rikastunna”. Naisten töitä ja toimeentulokeinoja 1800- ja 1900-luvulla* (Helsinki 2001).

deras möjligheter att röra sig i staden, de kunde strängt taget till exempel inte vistas ensamma utomhus i staden efter mörkrets inbrott, men med sina låga löner hade de knappast heller råd att jämt hyra droskor.⁹⁴ Medvetna om de övervakande ögonen måste dessa kvinnor alltid leva upp till sin roll som anständiga bildade kvinnor, vilket kunde göra livet ganska inskränkt.

Varför fick privata flickpensioner ge vika för flickskolor som i allt högre grad började likna läroverk för pojkar? För Finlands del erbjuder analogin med Östersjöprovinserna en möjlig förklaring. Där var det viktigt att upprätthålla distinktionen mellan den tysktalande minoriteten och den estnisktalande majoriteten. Med rimliga terminsavgifter i dagskolor med tyska som undervisningsspråk kunde man försäkra sig om att även de mindre bemedlade tyskspråkiga familjerna hade råd att sätta sina döttrar i Töchtersschulen och sina söner i gymnasium. Därmed förblev den bildade klassen lika med den tyskspråkiga minoriteten. I Finland blev det viktigt att upprätthålla distinktionen mellan de bildade klasserna och de lägre samhällsklasserna. Genom rimliga terminsavgifter⁹⁵ kunde man försäkra sig om att också lägre tjänstemän hade råd att sätta sina döttrar i flickskolor, som alla var dagskolor. Språket var därvid inte avgörande – som bekant bytte en del av eliten språk från svenska till finska som en följd av språknationalismen.

Den franska traditionen av hemundervisning och flickpensioner levde i viss grad vidare i Sverige efter mitten av 1800-talet.⁹⁶ Däremot var den i Finland efter 1860-talet så gott som försvunnen. Vad som möjligtvis bidrog till detta var att till skillnad från i Stockholm och Sankt Petersburg fanns det i Helsingfors inget hov som skulle ha fört vidare traditionella former av att upprätthålla klassdistinktionerna, vilka i stor utsträckning härstammade från Frankrike och adelns livsstil under l'ancien régime. Under senare delen av 1800-talet tog adeln i Finland, då ännu ett fattigt land, efter borgerskapets livsstil. I finska

94. För lönerna, se *Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland*, s. 219–220, 227.

95. Privata flick- och pojkskolor subventionerades rikligt med allmänna medel. Se F. Berndtson, *Den andliga odlingens utveckling i Finland 1865–1875* (Helsingfors 1881), s. 41–64. För avgifterna, se *Kalender öfver Kvinnoarbetet i Finland*, s. 218.

96. Angela Rundquist, *Blått blod och liljevita händer. En etnologisk studie av aristokratiska kvinnor 1850–1900* (Stockholm 1989), s. 67–75; *En landshövdingdotter i Umeå. Louise Munthes dagbok från 1860*, utgiven med kommentarer av Magnus von Platen (Umeå 1983), passim; Jan Malmsted, 'Lidingö Privatskola och Lidingö Flickpension. Skolhistoria, lidingöhistoria och kvinnohistoria', *Lidingöboken 2008* (Lidingö 2008), s. 7–13.

städer blev det de penningstarka som avgjorde vilken utbildning och vilka skolor som behövdes för döttrar från ”de bildade klasserna”. I 1880-talets Helsingfors grundades förutom flickskolor även två samskolor, en svenskspråkig och en finskspråkig, båda elitistiska.⁹⁷ Också lärarinnelönerna i dessa två samskolor var bättre än lärarinnelönerna i allmänhet.⁹⁸ I Finland stod alltså valet mellan flickskolor och ansedda samskolor. I Sverige var den första samskolan till en början en slöjdskola, och även senare inskränktes lästiden till förmån för praktiskt arbete.⁹⁹ Det var alltså inget för döttrar från medelklassfamiljer och ännu mindre från överklassfamiljer.

Ståndssamhället trängdes undan av marknadskrafterna i något olika takt i 1800-talets Sverige och Finland, men i stora drag var det fråga om samma slags idéer om vad som bäst skulle tjäna de nya ekonomiska intressena. De dåtida beslutsfattarna hade mycket att omorientera sig i, och lite efterklodt skulle jag vilja påstå att omorienteringen visade sig vara synnerligen svår när det gällde kvinnor från deras egen samhällsklass. Det tog länge innan männen var redo att slopa de formella och informella institutioner som begränsade de så kallade bildade kvinnornas yrkesmässiga handlingsutrymme.

97. Marjatta Rahikainen, 'The fading of the ancien régime mentality. Young upper-class women in imperial St Petersburg and Helsinki (Helsingfors)', *Scandinavian Journal of History* 40 (2015:1), s. 25–47.

98. *Kalender öfver Kvinnoarbetet i Finland*, s. 227.

99. Nordström, *Pojkskola, Flickskola, Samskola*, s. 36–37.